
Esther Jacobs

**DE ARBEID VAN ONGEHUWDE VROUWEN
IN MIJNWERKERS- EN BOERENGEZINNEN.
EEN ONDERZOEK IN DE LIMBURGSE
GEMEENTEN STEIN EN HORST IN DE
JAREN 1950**

Abstract

Unmarried Women's Work in Miners' and Peasant Families. Research in the Limburg Municipalities of Stein and Horst in the 1950s

In this article, the work of young, unmarried women in the 1950s is analyzed in the different socio-economic contexts of miners' and peasant families in two proto-typical Limburg villages (Stein for mining and Horst for agriculture). Research is focused on the kind of work, the length of the working period, and the value attached to it by the women themselves. Originally, miners in Stein came from small landholding families, and until the 1920s women, both married and unmarried, remained involved in farm work. Later miners' daughters found paid work in sewing workshops, retail shops, and other services. In Horst, young women's work continued to be important on the family farm well into the 1950s. It was considered a 'natural' duty of female members of the peasant household, not a form of (gainful) employment, and although self-evident for contemporaries, it remained unregistered and can only indirectly be revealed in historical research.

In de periode na de Tweede Wereldoorlog werden gehuwde vrouwen grotendeels van betaalde arbeid uitgesloten.¹ Hun belangrijkste taak was het zorgdragen voor 'huis en haard'. In het waarden- en normenpatroon van de jaren 1950 pasten geen buitenshuis werkende moeders. De meeste meisjes werden opgevoed tot huismoeder. Vóór hun huwelijk verkeerden zij in een economisch afhankelijke positie ten opzichte van het ouderlijke gezin. Zij waren hierdoor genoodzaakt tot het verrichten van bij het gezinstype passende arbeid. Een groot deel van deze arbeid werd niet geldelijk beloond en in die zin niet economisch gewaardeerd. Dat geldt voor huishoudelijk werk in enge zin, maar ook voor vormen van ondersteunende arbeid in het gezin en het gezinsbedrijf. Hoewel niet geregistreerd als 'arbeid', hielpen veel ongehuwde vrouwen mee in de eigen huishouding of werden 'uitbested' aan familie of kennissen. Omdat de officiële registratie alleen betaald werk betreft, blijft een groot deel van deze arbeid door vrouwen verborgen voor de historisch onderzoeker.

1 Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen, 1945-1955* (Nijmegen 1978) 62.

Oudere meisjes in Limburgse mijnwerkersgezinnen werden geacht mee te helpen in de eigen huishouding, of werden 'uitbested' aan familie of kennissen. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

Volgens overlevering zou 'uitbesteding' in Limburg een vrij algemeen verschijnsel zijn geweest, met name in de mijnwerkersgezinnen.² Voor een ongehuwde vrouw uit een mijnwerkersgezin betekende dit veelal het meehelpen in een winkel of in een andere huishouding. Meisjes werkten soms op drie tot vier verschillende adressen, zonder daarvoor een vast loon te krijgen. Voor de meisjes zelf leverde deze arbeid nauwelijks iets op, maar als vorm van wederzijdse dienstverlening was die voor de gezinseconomie wel degelijk van belang. Mondelinge getuigenissen kunnen hier een tipje van de sluier oplichten. Zo wilde mijn moeder als jonge vrouw in een mijnwerkersgezin graag naaister worden in het atelier van een mode-

2 Vgl. Willibrord Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', in: Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 388-424, aldaar 414.

huis. Die mogelijkheid werd haar ontnomen doordat zij thuis niet kon worden gemist. Zij droeg voor een groot deel de zorg voor haar 14 jaar jongere zusje. Zij hielp mee in de huishouding en ging op meerdere plaatsen ‘uit helpen’. Maar, zo beloofde haar moeder, als de kleine groot was, zou ze mogen werken in een naai-atelier. Drie jaar later (in 1947) werd deze hoop de bodem ingeslagen toen mijn grootmoeder meedeelde dat er wederom een kleine op komst was. Deze persoonlijke anekdote weerspiegelt ongetwijfeld de ervaring van heel veel (oudere) dochters in mijnwerkers- en andere gezinnen.

Vraaggesprekken met vrouwen die in de betrokken periode tot de onderzoeksgroep hebben behoord, zouden een waardevolle bijdrage aan dit onderzoek kunnen leveren, maar voor dit artikel is geen gebruikgemaakt van *oral history*.³ Het artikel is bedoeld als een exploratie van het thema vrouwenarbeid in verschillende sociaaleconomische contexten op basis van schriftelijke, veelal kwantitatieve informatie. Welke rol speelde de arbeid van ongehuwde vrouwen tussen 1947 en 1960 in mijnwerkers- en boerengezinnen in respectievelijk Stein en Horst? De gezinnen in deze gemeenten zijn geselecteerd omdat zij model kunnen staan voor de situatie in gezinnen van landbouwers in het noorden en van mijnwerkers in het zuiden van de provincie in het algemeen. De mijnbouw bepaalde het grootste deel van de werkgelegenheid in Zuid-Limburg. De arbeidsvraag in deze bedrijfstak richtte zich vrijwel uitsluitend op de mannelijke beroepsbevolking en dat gold ook voor de neven- en toeleveringsbedrijven die zich in de nabijheid van de mijnen hadden gevestigd. In Noord-Limburg was de landbouw de dominante bedrijfstak. De meeste landbouwondernemingen op de zandgronden daar waren familiebedrijven. Het hele gezin hielp mee in het productieproces. Naast de huishoudelijke arbeid werkten vrouwen een groot deel van de dag mee op de boerderij. In de jaren 1950 nam de werkgelegenheid in de landbouw af als gevolg van de mechanisatie.

In de sociaaleconomische vrouwengeschiedenis is het inmiddels gemeengoed dat er een nauwe relatie bestaat tussen de gezins- en arbeidsverhoudingen van vrouwen.⁴ Bij de toedeling van taken werd rekening gehouden met de betekenis van arbeid binnen en buiten het gezin voor de gezinseconomie als geheel. Maar de economische waardering voor vrouwenarbeid is niet de enige factor: van minstens

3 Zie echter voor mijnwerkersvrouwen: Nicole van de Besselaar e.a., *Mijnwerkersvrouwen: een vergeten groep* (onuitgegeven scriptie Sociale Academie Sittard 1979); Annette Diederens en Carla Wijers, *Vrouwenlevens in de Limburgse mijnstreek. Een onderzoek naar het leven en werken van mijnwerkersvrouwen na 1945* (onuitgegeven doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1983).

4 Inmiddels klassiek is: Louise Tilly en Joan Scott, *Women, work and family* (New York 1978). Voor een kritische evaluatie onder meer: Ad Knotter, ‘Problems of the family economy: peasant economy, domestic production, and labour markets in pre-industrial Europe’, in: Maarten Prak (ed.), *Early Modern Capitalism. Economic and Social Change in Europe, 1400-1700* (Londen 2000) 135-160.

zo groot belang zijn opvattingen en normen wat eigenlijk gepaste arbeid voor vrouwen is. Die bepalen mede hoe vrouwen hun arbeid zelf waardeerden.⁵ Op grond hiervan ga ik ervan uit dat de arbeid van ongehuwde vrouwen afhankelijk was van gezinseconomische, maar ook van niet-economische overwegingen. Deze beide bepalen hoe en waar hun arbeidsvermogen werd ingezet. In dat opzicht veronderstel ik een verschil tussen boerengezinnen in Horst en mijnwerkersgezinnen in Stein.

Het districts bureau voor de arbeidsvoorziening in Limburg voorzag in het begin van de jaren 1950 een overschot aan vrouwelijke arbeidskrachten in de provincie: 'Gedacht wordt hier aan vele dochters uit mijnwerkersgezinnen en aan vele boerendochters op kleine bedrijven, die weliswaar enigszins meewerken in huishouding en bedrijf en evengoed daar gemist kunnen worden'.⁶ Waaruit bestond de arbeid van deze twee groepen vrouwen en konden zij, zoals hier gesuggereerd, wel worden gemist? En zo ja, wat was dan het motief om toch in de eigen huishouding of het bedrijf te blijven werken? Anders dan voor de mijnwerkers vormde het gezin in het kleine boerenbedrijf op de zandgronden nog in aanzienlijke mate een productie-eenheid. Het arbeidsintensieve productiesysteem voorzag in arbeid voor alle gezinsleden. Welke uitwerking had de mechanisatie op de vrouwelijke werkzaamheden in de landbouw? Werd arbeid door ongehuwde vrouwelijke gezinsleden daardoor minder nuttig?

De onderzochte dorpen werden behalve op grond van de typische structuur van hun beroepsbevolking geselecteerd op grond van beider inwonertal. Horst, een typische agrarische gemeenschap in het noorden van de provincie, had in 1960 12.798 inwoners; Stein, een Zuid-Limburgs mijnwerkersdorp, telde in datzelfde jaar 8.585 personen. Het bronnenmateriaal voor dit onderzoek bestaat voornamelijk uit rapporten van het Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL), de Provinciale Planologische Dienst Limburg, lokale onderzoeken, CBS-statistieken, en arbeidsmarktbeschrijvingen van het districts bureau voor de arbeidsvoorziening in Limburg te Maastricht. Deze bronnen bevatten veelal ook kwalitatieve informatie.

In dit artikel onderzoek ik drie aspecten die voor de arbeidsinzet van ongehuwde vrouwen van belang zijn: de aard van de verrichte arbeid, de duur van de ongehuwde arbeidsperiode, en de eigen arbeidswaardering. Welke invloed had het verschil in economische structuur in beide gemeenten op de arbeid van ongehuwde vrouwen? Wat was het effect van de verschillen in zowel omvang als de aard

5 Vgl. D. Gittins, *Fair sex. Family size and structure, 1900-1939* (Londen/Melbourne 1982).

6 Districtsbureau voor de Arbeidsmarktvoorziening in de Provincie Limburg, *Arbeidsmarktbeschrijving voor de provincie Limburg voor 1953* (Maastricht 1954) 38.

van de vraag naar arbeidskrachten? Dit komt in de eerste paragrafen aan de orde. Vervolgens onderzoek ik de rol van de gezinsvorming in de aard en omvang van de arbeid van ongehuwde vrouwen. Aan de hand van een steekproef uit de huwelijksakten probeer ik uitspraken te doen over de waardering van de eigen arbeidspositie van zowel mijnwerkers- als boerendochters.

Beroepsbevolking en vrouwenarbeid in Stein

In 1925 werd in Zuid-Limburg de Staatsmijn Maurits te Geleen in productie gebracht.⁷ Deze gebeurtenis luidde voor Stein een periode van nieuwe werkgelegenheid in. De traditionele seizoensarbeid in de steenfabrieken in het Ruhrgebied werd vervangen door arbeid in de mijn en met de mijnbouw verbonden activiteiten. Het voorheen agrarische karakter van de gemeente verdween. Door het gebrek aan bestaansmogelijkheden in de landbouw was er in Stein een groot arbeidspotentieel beschikbaar voor de mijnindustrie. Een jaar na het in productie nemen van Staatsmijn Maurits telde Stein al 386 mijnwerkers, hetgeen met de gezinnen meegerekend neerkwam op 44 procent van de bevolking.⁸ De opkomst van de mijnindustrie schiep bovendien een gunstig klimaat voor de vestiging van andere nijverheidsondernemingen als nevenbedrijven, met name de chemische nijverheid, gas- en cokesfabrieken, en metaalbedrijven.⁹ De toenemende arbeidsvraag in mijnbouw en industrie vertaalde zich in een stijging van de mannelijke beroepsbevolking in de nijverheid (zie bijlage, tabel 10).

De mijnbouw en aanverwante industrieën oriënteerden zich vrijwel uitsluitend op mannelijke arbeidskrachten. In de beroepstelling van 1930 waren de meeste getelde vrouwen werkzaam in de landbouw en overige beroepen (dienstverlening). Met name voor de landbouwsector is er alle reden om uit te gaan van een onderschatting van de vrouwelijke beroepsarbeid. Veel gezinnen verkregen bij de opkomst van de mijnbouw nog inkomsten uit agrarisch bezit. Voor mijnwerkers was de opbrengst van het boerderijtje een welkome aanvulling op het in de mijn verdiende loon als vangnet bij werkloosheid, invaliditeit, of ouderdom.¹⁰ In 1943 werd over de boeren-mijnwerkers in Stein geschreven:

- 7 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* [Maaslandse Monografieën 75] (Hilversum 2011) 38.
- 8 R. Dieteren en J.F.R. Philips, *Stein. Een achterland werd bruggehoofd. Historisch overzicht van gemeente en bevolking* (Stein 1962) 109.
- 9 F.J.H. Verheijden, *De gemeente Stein. Sociaal-economische structuur en toekomstige ontwikkeling* [ETIL-rapport] (Maastricht 1954) 3, 38.
- 10 Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', 390-391.

De oude mijnwerkers toonen over het algemeen belangstelling voor den landbouw. Ze wonen vaak nog in boerderijen en bewerken stukjes land. Sommige sparen het geld, voor zover niet noodig, van de mijn op, teneinde grond en huizen te koopen. Zoo zijn er in Stein vele welgestelde mijnwerkers. De lage pensioenen van de mijn kunnen hun geen kwaad, terwijl werkloosheid hen niet tot armoede brengt.¹¹

Op deze boerenbedrijfjes was ruimschoots werk voor vrouwen en dochters, sterker nog, deze deeltijdboeren konden het alleen volhouden als ook vrouwen en dochters meewerkten. Hun arbeid bestond uit het bewerken van een stukje grond, het verkopen van landbouwproducten of andere bezigheden op de boerderij. Nog in 1946 werd in het nabij gelegen Schimmert vastgesteld 'dat boerenzoons op de mijn werkzaam waren, terwijl dochters het heele boerenbedrijf dreven, omdat dit winstgeverder was'.¹² Het (onbetaalde) werk van deze vrouwen werd niet in de beroepstellingen geregistreerd. Hoewel zij met deze arbeid een belangrijke bijdrage leverden aan het gezinsinkomen, gaven vrouwen zelf veelal niet op in de landbouw te werken.

Behalve in de landbouw was er voor vrouwen uit Stein werkgelegenheid in de kledingindustrie (zie tabel 1). In 1928 was te Geleen-Lutterade op initiatief van het Fonds voor de Sociale Instellingen van Staatsmijnen een confectieatelier opgericht, met name om te voorzien in de arbeidsvraag van mijnwerkersdochters. In de periode 1930-1947 was dit atelier voor de vrouwen in Stein vrijwel de enige in de directe omgeving gesitueerde werkgelegenheid in de industrie. In de jaren 1950 en 1960 vonden veel vrouwen werk in het confectieatelier Chas Macintosh, met een hoofdvesting in Stein.¹³ De telling van 1947 toont ook een toename van werk van vrouwen in de detailhandel en de huiselijke diensten. Deels gaat het hierbij om werk buiten de gemeente.¹⁴ Ook deze cijfers moeten met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd. In de huiselijke diensten bleef veel werk van vrouwen onzichtbaar, in het bijzonder dat van zogenaamde 'werksters' of 'poetsvrouwen', die vaak voor een paar uur per dag werk aannamen als bijverdienste.¹⁵

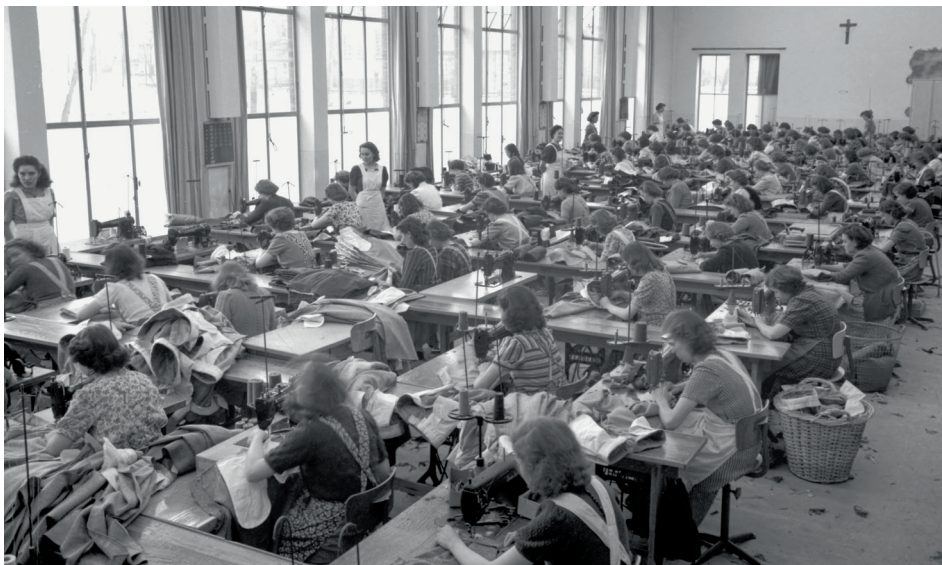
11 W. Sipman, 'Agrarische problemen in de gemeente Stein', *Tijdschrift voor Economische Geographie* XXX-IV/11 (1943) 162-165, aldaar 165. Zie ook: Dieteren en Philips, *Stein*, 124-125.

12 Ministerie van Sociale Zaken, *Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten. Rapporten, uitgebracht door de Arbeidsinspectie over de maanden november en december 1945 en door het Rijksarbidsbureau over de maanden februari en maart 1946* (s-Gravenhage 1946) 54.

13 Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', 417-421.

14 Verheijden, *De gemeente Stein*, 40-41.

15 Vgl. M. Morée en M. Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland, 1870-1940* (Tilburg 1981) 69. Zie voor het belang van dit soort werk in arbeidersgezinnen in een andere context: Ad Knotter, 'Gezinsarmoede-gezinsarbeid: de invloed van de gezinscyclus op de inkomsten van gezinnen van losse (haven) arbeiders in Amsterdam in de eerste helft van deze eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 371-401.

Een kijkje in de naaizaal van het voormalige confectieatelier Lindenheuvel, sinds 1 januari 1950 onderdeel van de NV Chas Macintosh. De foto dateert van 1951. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

Tabel 1. De vrouwelijke beroepsbevolking in Stein naar bedrijfspgroep, 1930 en 1947

nijverheid				
kleding, reiniging	15	100%	35	58%
overige			26	42%
totaal	15	100%	61	100%
landbouw	45	100%	95	100%
diensten				
(detail)handel	17	32%	85	39%
onderwijs	15	29%	20	9%
huiselijke diensten	11	21%	69	32%
totaal	52	100%	216	100%

Bron: Beroepstelling 1930, 1947.

Beroepsbevolking en vrouwenarbeid in Horst

Horst bezat van oudsher een agrarisch karakter en zou dit in de hier besproken periode ook blijven behouden. In tegenstelling tot Stein was de landbouw hier wel in staat de groeiende beroepsbevolking op te vangen. Door de ontginning van grote stukken woeste grond bleef er een evenwicht bestaan tussen de groei van de agrarische bevolking en de aanwezige cultuurgrond.¹⁶ Bovendien zorgde de groei van het arbeidsintensieve tuinbouwbedrijf in Horst ervoor dat kleine boeren op een gering aantal hectare rendabel konden blijven produceren. De werkgelegenheid in de veelal kleine gezinsbedrijven bleef daardoor grotendeels op peil (zie bijlage, tabel 11). De groente- en fruitteelt begon als nevenactiviteit op de landbouwbedrijven in deze periode een steeds belangrijker rol te spelen. Tal van landbouwers wierpen zich op de tuinbouw om aan hun zoons een bestaansbasis te bieden. Als zoons zelfstandig wilden worden werd de groente- of fruitteelt afgescheiden, zodat er een nieuw tuinbouwbedrijf ontstond.¹⁷ Dit was vooral na 1947 het geval. Tussen 1930 en 1947 werd de toename van de tuinbouw grotendeels veroorzaakt door de stijging van het percentage tuingrond op de bestaande bedrijven. Door de dominantie van het boerenbedrijf in Horst was het percentage vrouwelijke arbeidskrachten in de beroepstellingen van 1930 en 1947 hoger dan in Stein (zie tabel 2). Maar ook dit geval moeten de cijfers met betrekking tot de vrouwelijke arbeidskrachten met enige scepsis worden gezien.

Tabel 2. Het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking in Stein en Horst, 1930, 1947 en 1960

1930	9%	24%
1947	19%	26%
1960	18%	17%

Bron: zie bijlage.

16 Th. Thurlings, W.R. Heere en A. Oldendorff, *Schets van de sociaal-economische structuur van Noord-Limburg* (Venlo 1958) 20.

17 Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg, *Ontwikkelingsplan ten behoeve van de agrarische bevolking: Venray, Horst, Sevenum* (Maastricht 1959) 29.

Omdat het gezinsbedrijf de dominante productievorm was, kan worden aangenomen dat er slechts een kleine groep in de agrarische beroepsbevolking in loondienst werkte. Pas na de Tweede Wereldoorlog nam de vraag naar loonarbeid toe als gevolg van de mechanisatie.¹⁸ Verondersteld kan worden dat het aantal boerenbedrijven gelijk kan worden gesteld aan het aantal agrarische gezinshoofden. Tussen 1930 en 1947 nam dit aantal met 60 toe van 622 naar 682.¹⁹ De beroepstellingen in die jaren tonen een stijging met 300 mannen, dus naar schatting 240 zonder de gezinshoofden. Voor het overgrote deel betrof dit meewerkende mannelijke gezinsleden, die in de voorafgaande crisis- en oorlogsjaren niet in staat waren een eigen bedrijf te stichten.

Zo'n berekening is voor de vrouwelijke agrarische beroepsbevolking niet mogelijk. De aantallen in de landbouw werkende vrouwen waren in de beroepstellingen van 1930 en 1947 veel lager dan het aantal bedrijven (zie bijlage, tabel 11). Het valt niet aan te nemen dat er veel alleenstaande gezinshoofden waren, wel dat meewerkende echtgenotes niet allemaal als werkend zijn geteld. Al vaker is vastgesteld dat 'slechts een klein aantal boerinnen, vooral op het kleinbedrijf op de zandgronden tot de agrarische beroepsbevolking werd gerekend'.²⁰ De reden hiervoor is waarschijnlijk dat de werkzaamheden van deze vrouwen zich niet tot de landbouw beperkten. Hetzelfde gold voor de op het bedrijf meewerkende dochters. Veel vrouwen zagen hun arbeid niet als bijdrage aan het productieproces, net zomin als de mensen in hun directe omgeving. Daardoor werd hun arbeid niet als zodanig erkend en geteld. Bovendien bleef veel vrouwenarbeid in de tuinbouw in de tellingen onzichtbaar omdat het seizoensarbeid betrof, met name het plukken.

Dochters werkten zowel binnenshuis als op het land, of om de boerderij bij de verzorging van het vee of de zuivelbereiding. Gehuwde vrouwen werkten alleen in noodgevallen mee op het land, als er geen personeel of kinderen waren.²¹ Gezinsleden voor wie op de ouderlijke boerderij geen werk was, gingen elders op een agrarisch bedrijf werken. Jonge ongehuwde vrouwen gingen om die reden wel als vaste dienstmeid bij een 'grote' boer inwonen.²² Zo'n boerendienstmeid hield zich beslist niet alleen met huishoudelijk werk bezig. In 1946, weliswaar in een periode van

18 *Ibidem*, 14.

19 Ontleend aan: Directie van den Landbouw, *Het grondgebruik in Nederland in 1930, gevolgd door een beschrijving der landbouwgebieden* [Verslagen en mededelingen van de Directie van den Landbouw 1935/3] (s-Gravenhage 1935); CBS, *Landbouwtelling* (Utrecht 1950).

20 H. van Dijk en S.W. Versteegen, *Dienstverlening in Nederland en Duitsland tussen Eerste Wereldoorlog en welvaartsstaat (1920-1960)* (Amsterdam 1988) 32.

21 A. Gielen, 'De "natuurlijke bestemming" van een boerendochter. De opvoeding van boerenmeisjes in Horst in het begin van de twintigste eeuw', in: Fransje Backerra e.a. (red.), *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 101-111, aldaar 104.

22 *Ibidem*, 103.

Een Noord-Limburgse boerenfamilie poseert tijdens het werk voor de camera, omstreeks 1950. Fotocollectie SHCL.

arbeidsschaarste, werd gewezen op de ‘zeer hoge loonen van boerendienstboden, die het werk van een boerenknecht willen aanvaarden’. In kleine bedrijven viel dit werk toe aan de dochters: ‘Op de dochters van de kleine boeren rust een zware taak. [...] De meisjes moeten [...] in vele gevallen het werk van een boerenknecht verrichten’.²³ Aangezien in Horst het kleine gezinsbedrijf overheerste, zal dit in veel gezinnen zijn voorgekomen.

23 Ministerie van Sociale Zaken, *Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten*, 54.

In 1947 werkten vrouwen in Horst behalve in de landbouw vooral in de traditionele dienstverlening, zoals in de huishouding of de detailhandel. Er was weinig werk voor vrouwen in de nijverheid. In de aanwezige kleinschalige metaal- en kleiwarenindustrie werkten uitsluitend mannen.²⁴ Vermeldenswaard is de in 1928 in Horst gevestigde NV Zuid-Nederlandse kantfabriek,²⁵ die mogelijk ook werk bood aan Horster vrouwen.

In de jaren 1950 daalde het aandeel van de landbouw in de beroepsbevolking in Horst (zie bijlage, tabel 11). Er kwam een einde aan de ontginningen en de mechanisatie maakte een stormachtige ontwikkeling door. De tuinbouw bloeide in die jaren enorm. Verschillende bedrijfshoofden gingen ertoe over de groente- en fruitteelt van de eigen onderneming af te scheiden. Op deze manier werd aan volwassen zoons de mogelijkheid geboden een zelfstandig tuinbouwbedrijf te beginnen. Door het gemechaniseerde productieproces liep de personeelsbehoefte terug. Voor een deel werd daarin voorzien door agrarische loonarbeid.²⁶ Opvallend is dat dit gepaard ging met een sterke daling van de vrouwelijke arbeidsparticipatie in de landbouw, althans volgens de beroepstellingen (zie bijlage, tabel 11), die ook tot uiting komt in een daling van het aandeel van vrouwen in de getelde beroepsbevolking in Horst in het algemeen (tabel 2). Een rapport betreffende Horst van het onderzoeksbureau ETIL uit 1967 noemt hiervoor de stijging van het gezinsinkomen als belangrijkste oorzaak. Inkomsten van kinderen als aanvulling op het gezinsinkomen werden daardoor minder noodzakelijk en gehuwde vrouwen konden zich nu 'uitsluitend aan de eigen huishouding wijden'. Ook de daling van de huwelijksleeftijd zorgde voor een verminderd arbeidsaanbod van vrouwen.²⁷ De vraag is of dit de enige factoren waren en wat er met het voorheen zo grote aanbod van vrouwenarbeid in de landbouw is gebeurd. Er zijn redenen om aan te nemen dat de behoefte aan vrouwelijke arbeidskracht op de bedrijven groot bleef, maar dat die anders werd ingezet.

In 1955 werd onder de agrarische bevolking van Horst (en Venray en Sevenum) een enquête gehouden om meer inzicht te krijgen in de omstandigheden waaronder de boeren hun bedrijf uitoefenden. In Horst werkte daaraan 91 procent van de 751 bedrijven mee. In de enquête werden ook vragen gesteld over het gezin en de werkzaamheden van inwonende dochters ouder dan 15 jaar. Het aantal

24 R.F.J. Philips, 'Enkele grepen uit de geschiedenis van de industrialisatie in Limburg gedurende de laatste zestig jaren', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg II* (1956) 3-63, aldaar 41.

25 *Ibidem*, 24.

26 Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg, *Ontwikkelingsplan*, 10-29.

27 J.M.G. Pieters, *Horst, een sociaal-economische beschrijving als bijdrage tot het structuurplan [ETIL rapport]* (Maastricht 1967) 20-21.

dochters dat volgens deze enquête geheel of gedeeltelijk in het bedrijf meewerkte is aanzienlijk hoger dan de 83 die in de beroepstelling van 1960 werden geteld (zie tabel 3). Het is niet aannemelijk dat het tijdsverschil van vijf jaar dit grote verschil zou kunnen verklaren. Doordat in de enquête het gezin als uitgangspunt werd genomen is deze met betrekking tot vrouwenarbeid een betrouwbaarder bron dan de beroepstelling. De enquêtecommissie concludeerde desondanks dat

[...] ten gevolge van de enigszins veranderde opvattingen van de vrouwen zelf ten aanzien van het verrichten van bedrijfswerkzaamheden en mede ten gevolge van de visie waartoe de boeren zelf hieromtrent geleidelijk aan zijn gekomen, de vrouwelijke gezinsleden steeds meer binnenshuis hun tijd ten nutte zullen maken.²⁸

Tabel 3. Bezigheden van inwonende dochters (> 15 jaar) in landbouwbedrijven in Horst in 1955

	aantal	percentage	huishouden		bedrijf		beide		
			aantal	percentage	aantal	percentage	aantal	percentage	
	548	444	81%	75	17%	80	18%	289	65%

Bron: Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg, Ontwikkelingsplan, 73.

Het is echter aannemelijk dat de belangrijkste oorzaak voor deze ontwikkeling niet zozeer gezocht moet worden in een mentaliteitsverandering als wel in de dalende werkgelegenheid voor vrouwen als gevolg van de mechanisatie. Daardoor werd het werk minder arbeidsintensief en meer lonend voor de boer of externe loonarbeid. De inzet van het hele gezin werd minder noodzakelijk en de werkzaamheden van de agrarische vrouwen konden daardoor meer en meer tot de huishouding worden teruggebracht. Dit wordt ook in de enquête opgemerkt:

Een gunstig gevolg op sociaal gebied van de mechanisatie en de daarmee samenhangende verhoging van het inkomen per arbeidskracht is, dat nu vaak de vrouw zich meer kan wijden aan haar huishoudelijke taak, omdat nu de man alléén in staat is een gelijk en soms hoger inkomen dan vroeger te behalen.²⁹

28 Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg, Ontwikkelingsplan, 74.

29 *Ibidem*, 11.

Een boerendochter tijdens het bietensteken omstreeks 1955. Fotocollectie SHCL.

De in belang toenemende tuinbouw heeft dit terugdringen van de vrouw uit het productieproces versterkt. Voor de arbeid van meewerkende gezinsleden was echter van groot belang dat deze tak van landbouw in bepaalde seizoenen voor plukarbeid aanspraak bleef maken op de inzet van vrouwelijke arbeidskracht. Wanneer er dochters op het bedrijf beschikbaar waren, werden deze ingezet; was dat niet het geval dan nam men loonarbeid(st)ers in dienst, wellicht ook vrouwen uit de gezinnen van de mannelijke loonarbeiders. Voor tuinderijen elders in het land werd geconstateerd '[...] dat de meisjes bij voorkeur werk zoeken in een gezin, dat zooveel mogelijk aan haar eigen milieu beantwoordt (landarbeidersdochters bij boeren, burgerdochters bij middenstanders, enz.)'.³⁰

30 Ministerie van Sociale Zaken, *Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten*, 55.

Tabel 4. De arbeidsinzet van vaste arbeidskrachten op de boerenbedrijven in Horst in 1956

gezinsleden	man	939	116	149	127	1.331	973
	vrouw	30	84	219	475	808	429
overige krachten	man	87	5	11	1	104	991
	vrouw	4	5	6	6	21	792

Bron: CBS, Landbouwtelling 1956.

De landbouwtelling van 1956 geeft een overzicht van de arbeidsbezetting op de boerenbedrijven in Horst, uitgesplitst naar arbeidsduur per week (tabel 4). De hoge aantallen gezinsleden onder de vaste arbeidskrachten laten zien dat de boerenbedrijven voornamelijk gezinsbedrijven waren. De aanwezige vrouwenarbeid beperkte zich grotendeels tot de gezinsleden. De meeste waren slechts twee dagen per week op het bedrijf werkzaam. Het aandeel vrouwelijke 'overige arbeidskrachten' bedroeg minder dan een procent van het totale aantal arbeidskrachten. Aan de hand van de werkweken kan men zien dat voor het opvangen van tijdelijke arbeidstekorten meer gebruik werd gemaakt van niet tot het gezin behorende vrouwelijke seizoenwerksters. Er is in de landbouwtelling geen rekening gehouden met de leeftijd, zodat er moeilijk iets te zeggen valt over de arbeidsverdeling binnen het gezin. Mogelijk maakte men in sommige gevallen aanspraak op de echtgenotes. Geconcludeerd kan worden dat de behoefte aan vrouwelijke arbeidskrachten op de bedrijven op piekmomenten groot bleef, ondanks de mechanisatie. Als gevolg van de mechanisatie en specialisatie trad er wellicht een verschuiving op van daadwerkelijke landbouwwerkzaamheden naar meer op het huishouden gerichte arbeid, maar bovenstaande cijfers tonen aan dat vrouwen zich zelden uitsluitend op het huishouden gingen richten.

Bronnen uit de tijd zelf zijn eensgezind over de houding van vrouwen uit het agrarische milieu ten opzichte van loonarbeid in andere sectoren. Zo meende het Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening in 1953 dat

[...] het standsbewustzijn vooral in de landbouw velen afhoudt van het aanvaarden van een betrekking. Het zijn veelal in het ouderlijk bedrijf opgenomen krachten die zonder bezwaar gemist kunnen worden, doch blijkens ervaring

niet of uiterst moeilijk te bewegen zijn werk in de industrie of in een huishoudelijk beroep te aanvaarden.³¹

De Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg sprak in 1958 over nog tientallen open arbeidsplaatsen, omdat ‘[...] de boerenmeisjes evenwel niet industrie-minded zijn; zij voelen zich als boerendochter boven meisjes die op atelier of fabriek werken’.³² Uit het voorgaande is gebleken dat de behoefte aan vrouwelijke arbeidskrachten op de gezinsbedrijven in de landbouw nog groot was. Door de daling van de omvang van de vrouwenarbeid in het agrarisch productieproces kwam slechts een deel van hun arbeidstijd vrij; vrouwen beperkten zich immers zelden tot één bezigheid. Door in vaste loondienst te treden zouden ook de andere werkzaamheden in het gezin wegvallen. Dit zou de totale bedrijfs- en gezinshuishouding in de problemen brengen. De nijverheid bood nauwelijks gelegenheid voor arbeidsinzet in de vrijgekomen tijd. Dat was wel het geval in de seizoensarbeid in de tuinbouw en het werk in andere gezinshuishoudingen.

Niettemin nam ook in Horst het aantal werkzame vrouwen in de industrie in de jaren 1950 toe. In de uit de oude huisnijverheid voortgekomen katoenweverij en kantfabriek vonden in 1958 nog enkele tientallen personen werk. In 1954 werd de confectiefabriek van Og gesticht. Deze kan samen met het in 1958 in Venray gevestigde confectieatelier als voornaamste reden van de toename van het aantal vrouwen in de nijverheid worden gezien.³³ Het is echter niet duidelijk om hoeveel vrouwen het gaat. Opvallend is de toename van de vrouwelijke beroepsbevolking in de ‘overige beroepen’ (zie bijlage, tabel 11). Dit betrof voornamelijk arbeid in de detailhandel en huiselijke diensten. Zoals eerder opgemerkt moet men er echter van uitgaan dat boerendienstmeiden ook agrarische werkzaamheden verrichtten.

Arbeid en gezinsvorming

De gezinsvorming, dat wil zeggen het moment waarop vrouwen besloten te huwen en een eigen gezin te vormen, was in de onderzoeksperiode van cruciaal belang voor de aard van hun arbeid. De verschillen in de economische structuur van beide dorpen komen duidelijk tot uiting in enkele belangrijke aspecten van de gezinsvorming: de fertiliteit (huwelijksvruchtbaarheid, gemeten aan het aantal

31 Districtsbureau voor de Arbeidsmarktvoorziening in de Provincie Limburg, *Arbeidsmarktbeschrijving voor de provincie Limburg voor 1953* (Maastricht 1954) 43.

32 Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg, *Ontwikkelingsplan*, 117.

33 *Ibidem*, 15.

geboorten per gehuwde vrouw), de daaruit voortvloeiende gezinsgrootte, de nuptialiteit (het percentage gehuwde vrouwen), en de gemiddelde huwelijksleeftijd.

In zijn dissertatie *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit* heeft Theo Engelen voor elke gemeente in Limburg in de volkstellingsjaren de huwelijksvruchtbaarheid berekend.³⁴ Uit zijn berekeningen blijkt dat het aantal geboorten per huwelijk zowel in 1930, 1947 als 1960 in Horst hoger was dan in Stein (tabel 5). Het gemiddeld aantal kinderen per gezin kwam hiermee nauw overeen. Hierover beschik ik alleen over gegevens per economisch-geografisch gebied.³⁵ Voor Horst ben ik uitgegaan van de gegevens in het gebied Venray-Horst, voor Stein in het gebied Nieuwe Mijnstreek zonder de gemeenten Sittard en Geleen (tabel 6).

Qua gezinsvorming vertoonde Horst een traditioneler patroon dan Stein: in Horst werden meer kinderen per gezin geboren, waardoor de gezinnen groter waren. Tegelijk moet worden vastgesteld dat de nuptialiteit (gemeten aan het percentage gehuwde vrouwen ouder dan veertien jaar) in Stein hoger lag (tabel 7). De nieuwe industriële werkgelegenheid stelde de jongere generatie in de mijnstreek in staat zich eerder onafhankelijk te maken van het ouderlijk huis dan in de Noord-Limburgse agrarische gemeenten. Onder de agrarische bevolking stond huwen lange tijd gelijk aan de vestiging van een boerenbedrijf. Wanneer hiertoe de middelen ontbraken, werd het huwelijk uitgesteld. Dit verschil komt ook tot uiting in de gemiddelde huwelijksleeftijd in beide gemeenten (tabel 8). Na 1925 lag de gemiddelde huwelijksleeftijd voor beide seksen steeds hoger in Horst dan in Stein. De werkgelegenheid in de mijnindustrie creëerde gunstige voorwaarden voor gezinsvorming op jongere leeftijd. Door de aantrekkingskracht van de mijnbouw op mannelijke arbeidskrachten werden bovendien de kansen op de huwelijksmarkt voor vrouwen vergroot.

In Horst hadden de economische omstandigheden grote invloed op de gemiddelde huwelijksleeftijd. Zowel de crisis van de jaren 1930 als de oorlogsperiode zijn zichtbaar in een hogere gemiddelde huwelijksleeftijd. De aanwezige bestaansmiddelen bleven in Horst de bepalende factor voor het moment van gezinsvorming. Dit uitte zich zowel in een hogere huwelijksleeftijd als in een lagere nuptialiteit. De veronderstelling ligt voor de hand dat de arbeid van ongehuwde vrouwen in Horst in het algemeen een langere periode een rol bleef spelen in het ouderlijk gezin dan in Stein. In de eerste gemeente is immers sprake van een gemiddeld langere ongehuwde arbeidsperiode dan in de tweede.

34 Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg 1850-1960* [Maaslandse Monografieën 45] (Assen/Maastricht 1987) 234-235.

35 J. Wachelder, 'De gemiddelde grootte van het gezin en het huishouden in Limburg van 1879 tot 1960', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg IX* (1964) 158.

Tabel 5. De huwelijksvruchtbaarheid per 1.000 gehuwde vrouwen in Horst en Stein in de jaren 1930, 1947 en 1960

1930	231	203
1947	224	200
1960	176	126

Bron: Engelen, Fertilititeit, arbeid, mentaliteit, 234-235.

Tabel 6. Het gemiddeld aantal kinderen per gezin in Horst en Stein in de jaren 1947, 1956 en 1960

1947	3,3	2,7
1956	3,5	2,6
1960	3,1	2,4

Bron: Wachelder, 'De gemiddelde grootte van het gezin', 158.

Tabel 7. De nuptialiteit (percentage gehuwde vrouwen van alle vrouwen ouder dan 14 jaar) in Horst en Stein in 1930, 1947 en 1960

1930	50%	58%
1947	51%	60%
1960	58%	70%

Bron: Engelen, Fertilititeit, arbeid, mentaliteit, 236-237.

Tabel 8. De gemiddelde huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen in Horst en Stein, 1925-1955

1925	30,8	26,5	30,3	26,3
1930	28,5	25,2	26,7	23,3
1935	30,5	27,9	25,7	23,4
1940	28,7	26,1	26,6	24,9
1945	31,0	27,6	26,9	25,9
1950	29,5	26,5	27,2	24,6
1955	28,4	25,7	26,1	23,4

Bron: eigen berekeningen op basis van huwelijksregisters Horst en Stein.

De vraag is evenwel in hoeverre de boerendochters in Horst hun inzet in het gezin zelf als arbeid waardeerden. Hiervóór hebben we kunnen zien dat er zowel in Horst als in Stein in grote mate sprake was van door vrouwen verrichte ‘verborgen’ werkzaamheden, maar dat men deze voor het gezin zeer noodzakelijke arbeid niet als bijdrage aan het gezinsinkomen beschouwde. Deze arbeid werd dan ook in de statistieken niet als zodanig geregistreerd. Een indicatie over de opvatting van de vrouwen zelf over de betekenis van hun arbeid kan worden gevonden in de opgegeven beroepen in de huwelijksakten. Die zijn onderzocht aan de hand van een steekproef in beide gemeenten van in die gemeenten geboren bruiden die tussen 1950 en 1960 in de leeftijd van 15-29 jaar waren en van wie de vader respectievelijk landbouwer (Horst) en mijnwerker (Stein) was.³⁶ Opvallend is dat vrijwel alle boerendochters die in Horst met een landbouwer of tuinder huwden geen beroep opgaven (zie tabel 9). Hoewel de aanduiding ‘zonder’ ook bij mijnwerkersdochters die met mijnwerkers trouwden veelvuldig voorkomt, is het verschil tussen deze beroepsgroepen in beide gemeenten opmerkelijk. Blijkbaar werd het werk op de boerderij/tuinderij door de Horster bruiden niet als de uitoefening van een beroep gezien. Mijnwerkersdochters zagen hun arbeid veel meer als een beroep omdat dit buiten het gezin werd uitgeoefend. Het gaat om beroepen als fabrieksarbeidster, kantoorbediende, laboratoriumassistente, naaister, werkster of winkeljuffrouw.

36 Zie voor een verantwoording en de resultaten van deze steekproef: Esther Jacobs, *Roomse meisjes. De rol van de arbeid van ongehuwde vrouwen tijdens de jaren vijftig in de mijnwerkers- en boerengezinnen in respectievelijk de Limburgse gemeenten Stein en Horst* (niet uitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen 1991) 81-94.

Tabel 9. Opgegeven beroepen in de huwelijksakten van dochters van landbouwers in Horst en van mijnwerkers in Stein, steekproef 1942-1970

landbouwers/tuinders	41	2 (5%)	39
overige beroepen	74	9 (12%)	65
Stein			
mijnwerkers	23	10 (44%)	13
overige beroepen	75	49 (65%)	26

Bron: steekproef in huwelijksregisters Horst en Stein.

Dat vrouwenarbeid in de agrarische gezinnen niet als beroep werd gewaardeerd kan op verschillende manieren worden verklaard. Dochters van zelfstandige producenten gaven mogelijk uit statusoverwegingen geen beroep op. Een andere, en wellicht betere verklaring zou kunnen zijn dat er geen goede beroepsaanduiding voor hun werkzaamheden was. De term 'boerin' was gereserveerd voor de echtgenotes van het bedrijfshoofd. Voor dochters werd deze term nauwelijks gebruikt. De meest plausibele verklaring ligt echter in de verschillende waardering van de eigen arbeidspositie van deze vrouwen. Het werk van de boerendochters stond direct of indirect in het teken van het boerenbedrijf. Het gezin van een bedrijfshoofd in de landbouw vormde in die zin nog altijd een productie-eenheid. Typische landbouwwerkzaamheden zullen daarom steeds als 'het meehelpen' in het eigen gezin zijn ervaren, mede omdat het werk in het productieproces slechts een gedeelte van de totale arbeidsinzet besloeg. Hoewel ook de arbeid van mijnwerkersdochters het algemene gezinsbelang diende, stond deze niet in verband met de instandhouding van het 'gezinsbezit'. Behalve thuis meehelpen vond een groot deel van hun arbeid buiten het gezin plaats. Deze vrouwen ontvingen daarvoor een eigen beloning en stonden veel meer onder 'vreemde controle'. Hierdoor zullen deze vrouwen meer het gevoel hebben gekregen daadwerkelijk een beroep uit te oefenen.

De verstelafdeling van de pungelwasserij van Staatsmijn Maurits, 1957. Het was een van de weinige plekken op dit enorme mijncomplex waar meisjes uit Stein employo vonden. Fotocollectie SHCL.

Conclusie

Wanneer we de vrouwenarbeid in de beide gemeenten in de vooroorlogse periode met elkaar vergelijken is de meest opvallende en misschien te verwachten overeenkomst dat een groot deel van de vrouwelijke beroepsbevolking onzichtbaar is gebleven. De opkomst van de mijnindustrie betekende voor de mannelijke beroepsbevolking in Stein een vrij abrupte overschakeling van de agrarische naar de industriële sector, maar voor de vrouwen veranderde er nauwelijks iets op de arbeidsmarkt. Hun arbeid werd ingezet waar het uit gezinseconomisch oogpunt het meest vereist was. De ene keer hield dit landbouwwerkzaamheden in, de andere keer huishoudelijk werk in de eigen of andermans huishouding. In Horst traden in deze jaren nauwelijks veranderingen op in de beroepsstructuur. De opkomst van de tuinbouw zorgde ervoor dat de groei van de agrarische mannelijke beroepsbevolking op de bestaande bedrijven kon worden opgevangen. Echtgenotes en dochters van de gezinshoofden bleven als vanouds een belangrijke rol op het boerenbedrijf spelen. Hun werkzaamheden werden bepaald door de economische omstandigheden waarin het gezin verkeerde.

Ondanks de vestiging van confectieateliers in beide gemeenten bleef de betaalde werkgelegenheid voor vrouwen in de jaren 1950 beperkt van omvang. De vraag naar (onbetaalde) arbeid door ongehuwde vrouwen is in deze periode niet verminderd. De werkzaamheden van deze vrouwen beperkten zich zelden tot één bezigheid. Het betreft hier met name arbeid in de huishoudelijke dienstverlening en in de agrarische sector. Het ontbreken van deze arbeid in de officiële statistieken moet uit gezinseconomisch oogpunt worden verklaard. Het werd voordeliger geacht vrouwenarbeid op verschillende plaatsen in te zetten dan alleen in loondienst. Zowel in Stein als in Horst kan worden gesproken van massale parttime arbeid van gehuwde en ongehuwde vrouwen.

De meest bepalende factor voor de niet economisch gewaardeerde vrouwenarbeid was het beroep van het gezinshoofd. In de boeregezinnen in Horst kan deze in de meeste gevallen worden gelijkgesteld aan het bedrijfshoofd. Arbeid in een boeregezin betekende direct of indirect ook arbeid voor het boerenbedrijf. Het takenpakket van vrouwen was omvangrijk: '(mee)werken op het bedrijf, (mee)werken in de huishouding, (mee)werken in de moestuin [...]'.³⁷ Vrouwenarbeid in mijnwerkersgezinnen kon in die zin niet worden gekoppeld aan het beroep van het gezinshoofd, hoewel ook hier zijn werkzaamheden die van de gehuwde en

37 Petra Janssen, "'Zonder veel ophef en in stilte". Het geïnstitutionaliseerde scholings- en vormingswerk voor plattelandsvrouwen in Limburg', in: Hélène Vossen e.a. (red.), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw* (Roermond 1990) 65-75, aldaar 67.

ongehuwde vrouwelijke gezinsleden bepaalden. Het huishoudelijk werk in het mijnwerkersgezin werd helemaal afgestemd op het werk in de mijn. De wisselende diensten van de mijnwerkers in huis (vaders en zonen) leidden thuis tot wisselende slaap-, eet- en wastijden. Vrouwen moesten meerdere keren per dag warme maaltijden klaarmaken, omdat de mannen niet op normale etenstijden mee konden eten. Vooral de was zorgde voor extra werk. Het kostte heel wat moeite om 'de pungel' elke keer op tijd schoon te krijgen.³⁸ Het mag duidelijk zijn dat hier de hulp van een ongehuwde dochter goed kon worden gebruikt.

In de inleiding is al opgemerkt dat meisjes in mijnwerkersgezinnen vaak werden 'uitbesteed' als een soort wederzijdse dienstverlening onder vrienden of familie. Voor ongehuwde vrouwen op een boerenbedrijf was dit minder het geval. Hun arbeid kon op veel meer manieren in het gezinsbedrijf worden ingezet dan in het mijnwerkersgezin. Veelal hield dit naast huishoudelijke arbeid werkzaamheden in de landbouw in. Men probeerde uit kostenbesparing natuurlijk zoveel mogelijk gebruik te maken van de eigen dochters. Wanneer dit niet mogelijk of voordeliger was, trok men seizoenwerksters aan. Deze seizoenwerksters leverden op twee manieren een bijdrage aan het gezinsinkomen: enerzijds door hun inkomsten uit het seizoenswerk, anderzijds door te blijven meewerken in het eigen bedrijf. Zodoende bestond er in de landbouw een omvangrijke, op verschillende manieren aangesproken reserve aan niet-geregistreerde vrouwenarbeid.

De economische structuur van beide gemeenten had ook gevolgen voor het huwelijksgedrag. In beide gemeenten vormden de aanwezige bestaansmiddelen nog tot in de jaren 1950 de bepalende factor voor het moment van gezinsvorming. In Stein maakte de sterk groeiende werkgelegenheid in de mijnbouw en nevenindustrieën het al vóór de Tweede Wereldoorlog mogelijk de huwelijksrestrictie los te laten. In Horst bleef de keuze voor een huwelijk afhankelijk van de mogelijkheid tot het zelfstandig uitoefenen van een boeren- of tuindersbedrijf. Dit uitte zich in deze gemeente, ten opzichte van Stein, zowel in een hogere huwelijksleeftijd als in een lagere nuptialiteit. Uit het verschil in de gemiddelde huwelijksleeftijd kan worden afgeleid dat de arbeid van ongehuwde vrouwen in Horst in het algemeen een langere periode een rol bleef spelen in het ouderlijke gezin dan in Stein. Opmerkelijk is wel dat deze langere arbeidsperiode van boerendochters door henzelf niet als 'beroepsuitoefening' werd beoordeeld. Dit blijkt uit de bij het huwelijk opgegeven beroepen. Mijnwerkersdochters gaven veel vaker een eigen beroep op. Hierin speelt zowel de aard van de arbeid in het gezin als de algemene maatschappelijke visie op arbeid door vrouwen een rol.

38 Carla Wijers, 'In de schaduw van het kruis. Vrouwenlevens in de Limburgse Mijnstreek, 1910-170', in: *ibidem*, 44-64, aldaar 48.

Bijlage.

De getelde beroepsbevolking naar sector en sekse in Stein en Horst in 1930, 1947 en 1960

Tabel 10. Getelde beroepsbevolking naar sector en sekse in Stein in 1930, 1947 en 1960

landbouw	252	45	297	22%	40%	24%
nijverheid	740	15	755	66%	13%	61%
overige	129	52	181	12%	47%	15%
totaal	1.121	112	1.233	100%	100%	100%
landbouw	187	95	282	12%	26%	14%
nijverheid	1.147	61	1.208	72%	16%	61%
overige	266	216	482	16%	58%	25%
totaal	1.600	372	1.972	100%	100%	100%
landbouw	69	32	101	3%	6%	4%
nijverheid	1.869	190	2.059	80%	37%	72%
overige	392	294	686	17%	57%	24%
totaal	1.938	516	2.846	100%	100%	100%

Tabel 11. Getelde beroepsbevolking naar sector en sekse in Horst in 1930, 1947 en 1960

landbouw	1.235	358	1.593	59%	55%	58%
nijverheid	621	61	682	30%	9%	25%
overige	228	238	466	11%	36%	17%
totaal	2.084	657	2.741	100%	100%	100%
landbouw	1.594	510	2.104	55%	50%	53%
nijverheid	843	97	940	29%	9%	24%
overige	476	417	893	16%	41%	23%
totaal	2.913	1.024	3.937	100%	100%	100%
landbouw	1.263	83	1.346	38%	12%	33%
nijverheid	1.218	116	1.334	36%	17%	33%
overige	915	477	1.392	27%	41%	33%
totaal	3.396	676	4.072	100%	100%	100%

Bronnen: Beroepstellingen 1930, 1947 en 1960.